

կենցաղից, բարքերից և գաղափարախոսությունից, դրանով էլ նա պատմական վեպ է, բայց նրա էությունը ոչ թե իշխողների և նրանց գաղափարախոսության փառաբանությունն է, այլ հայ ինքնությունն պետականության և անկախության համար մղվող պայքարի գաղափարը, շարի անկումը, բարու հաղթանակը, երկրի շենությունն ու խաղաղությունը. դրանով նա ժողովրդական է:

2. ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ԵՎ ԿՐՈՆԸ

Հնագույն հավատալիքներ և սնոտիապաշտություն: Հին հայկական աշխարհաճանաչողության, պատկերացումների և հավատալիքների մեջ զգալի տեղ էին գրավում բնապաշտական, կոսմոգոնիական ըմբռնումները:

Մարդը մշտապես ձգտել է ճանաչել բնության բազմազան երևույթները և բացատրություն տալ դրանց: Արևն ու լուսինը, նրանց խավարումները, երկնային լուսատուները, կաթական ու որոտը, մթնոլորտային տեղումները, հրաբուխն ու երկրաշարժը, քամին ու փոթորիկը, ջուրն ու կրակը, ցուրտն ու խորշակը, պտղաբերությունն ու բերքի կորուստը, ծնունդն ու մահը և բնության շատ այլ երևույթներ միշտ էլ խոշոր ազդեցություն են գործել մարդու մտածողության վրա: Եվ բնության գիտական ճանաչումից դեռևս շատ հեռու մարդը հազար ու մի առասպելական, իրակեղծ մեկնություն էր տալիս դրանց:

Երկնային լուսատուները և համաստեղությունները մարդիկ վաղուց ի հետե հիտում էին իբրև կենդանի էակների և կենդանակերպերի (զոդիակ) և նրանց իշխանություն էին վերագրում մարդկանց ծնունդի ու մահվան, ուժի ու զորության, բախտի և դժբախտության նկատմամբ: Եզնիկ Կողբացին, Անանիա Շիրակացին և V—VII դարերի այլ հեղինակներ պահպանել են որոշ տեղեկություններ հին հայկական հավատալիքների և սնոտիապաշտական ըմբռնումների մասին:

Նայած թե երկնականամարում որ կենդանակերպն է երևացել՝ այս կամ այն անհատը ծնվելիս, նրան վերագրում էին երկար կամ կարճատև կյանք, բախտ կամ դժբախտություն: Օրինակ, Առյուծը 12 կենդանակերպերից մեկն էր, և «զառեմ էն ասեն՝ թե որ ի նմայն ծնանի, քաջասիրտ և հպարտ լինի»³², իսկ ով Ալծեղջյուր կենդանակերպի տակ ծնվի՝ «խոհեմ, գոռոզ և դաւաճան լինի» կամ «զցլին ասեն՝ թե ըստ նմանութեան ցլու զորաւոր և անձնեայ է և որ ի նմայն ծնանի»³³:

Եզնիկ Կողբացին, արտահայտելով դեռևս իր ժամանակ պահպանված հավատալիքները, խոսում է այն պատկերացումների մասին, թե վիշապները երկինք էին բարձրացվում եզների միջոցով³⁴, ինչպես տեսնում ենք, եզների և վիշապների շուրջ հյուսված առասպելները, որոնք գալիս էին հնագույն ժամանակներից, տակավին պատվում էին ժողովրդի մեջ: Պատկերացում կար նահանգների՝ շար հրեշտակների մասին, որոնք կարող են հափշտակել կալի բերքը կամ երեխաներին: Նման առասպելական զրույցների ու հավատալիքների թիվը մեծ էր:

³² Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, Երևան, 1940, էջ 20:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Տե՛ս: Լեզնիկ Կողբացի, Եղծ ազանդոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 102:

Չկարողանալով ճանաչել բնության ու կյանքի շատ ու շատ երևույթները, մարդը նրանց գերբնական ուժ էր վերագրում կամ համարում էր նման ուժերի գործողությունների արգասիք, ինքն էլ դիմելով իրակեղծ և սնոտի միջոցների օգնությանը:

Դարեր շարունակ մարդիկ մշակել էին բնության և հասարակական կյանքի երևույթները բացատրելու և նրանց ընթացքի վրա «ներգործելու» բազմազան միջոցներ, եղանակներ, հմայական գործողություններ, ծեսեր և արարողություններ, կախարդանքներ, հմայություններ, աղոթքներ և անեծքներ, հարյուկներ և գուշակություններ:

Պաշտամունքի հետ կապված արարողությունները, ծեսերը, կրոնական և կենցաղային հանգեսները, ընդհուպ մինչև ծննդի, հարսանիքի հանգեսներն ու թաղման ծեսերը ուղեկցվում էին թատերականացված ներկայացումներով, երգ ու պարով, նվագով:

Հիլենիստական դարաշրջանում երկրի տնտեսության, քաղաքների, արհեստների, գիտության և արվեստի բավականաչափ բուռն զարգացման, հին աշխարհի մշակութային հաղորդակից լինելու հետ միասին, մեծ առաջադիմություն ունեցավ նաև հասարակական միտքը, աշխարհաճանաչողությունը: Սակայն բնության երևույթների իրական, պարզունակ, մատերիալիստական ըմբռնումների կողքին դեռևս շատ ավելի լայն տարածում ունեին իրակեղծ առասպելաբանական և պաշտամունքային բնույթ ստացած ըմբռնումներն ու պատկերացումները և դրանց վրա հենվող սնոտիապաշտությունը:

Հին հայկական ճեպանոսական կրոնը: Հին հայկական կրոնը ձևակերպվել էր հայկական ցեղերի կրոնական ըմբռնումների հիման վրա և Մերձավոր արևելյան միջավայրում՝ կրելով վերջինիս զգալի ազդեցությունը: Եթե նախորդ շրջանում (VI—IV դարեր) հայկական կրոնի մեջ դեռևս գերակշռում էին բնասպաշտական և կոսմոգոնիական պատկերացումներն ու նրա մեջ որոշակի երեվում էին նաև հայ ժողովրդի կազմի մեջ մտած առաջին ցեղախմբերի տեղական աստվածությունների հետքերը, ապա այժմ վերջնականապես ձևավորվել էր ամբողջ հայ ժողովրդին պատկանող մարդակերպ աստվածների մի համակարգ, որը միավորվել էր ոչ միայն ազգակցական ընդհանուր կապերով, հայր աստծու գլխավորությամբ, այլև նվիրապետական (հիերարխիկ) սկզբունքներով, երբ յուրաքանչյուր աստծու կամ աստվածուհու հատկացվում էր իր որոշակի տեղը և դերը, որոնք ավելի ընդհանրացված, հաճախ վերացական բնույթ էին կրում և ընդգրկում էին ոչ միայն բնության երևույթների, այլև հասարակական հարաբերությունների ոլորտները:

Հայկական աստվածների համակարգը կամ պանթեոնը բաղկացած էր բազմաթիվ աստվածություններից, որոնք կապեր և զուգահեռներ ունեին փոքրասիական և իրանական միջավայրում:

Արամազդ: Պանթեոնի գլուխ կանգնած էր Արամազդը, իբրև գերազույն աստված, բոլոր աստվածների հայրը, երկնքի և երկրի արարիչը, որը լիութուն և բարօրություն է պարգևում աշխարհին և արիություն բաշխում մարդկանց⁸⁵:

նա բնությամբ բարի էր: Արամազդի անունից պարզ երևում է, որ նա համապատասխանում է իրանական Ահուրա Մազդային: Սակայն Արամազդը չի նույնանում Ահուրա Մազդայի հետ: Բարի բնություն ունենալով հանդերձ, Արամազդը կարող էր և պատժել: Այստեղ չենք տեսնում իրանական կրոնին հատուկ՝ չար և բարի աստվածների երկվությունը, քանի որ Ահուրա Մազդայի հակոտնյա՝ չարի աստված Ահրիմանը կամ նրա զուգահեռը հայոց մեջ չէր պաշտվում:

Արամազդի տաճարը կառուցված էր Եփրատի ափի Անի ամրոցում (Դարանաղյաց գավառ), որտեղ դրված էր նրա արձանը³⁶, Այս ամրոցում էին գտնվում նաև հայոց արքաների դամբարանները:

Արեւի աստվածը: Կյանքի արգասավորության, պտղաբերության զլխավոր պայմաններն էին համարվում ջերմությունը, որի պարգևողը արեգակն էր, և խոնավությունը, որի կրողը համարվում էր լուսինը: Կյանքի գոյության համար անհրաժեշտ «ամեն ինչ մատակարարում են արեգակը և լուսինը»³⁷.— ասում է Անանիա Շիրակացին, հիշատակելով հինավուրց զրույցները: Հին Հայաստանում արեգակը արդեն մարդակերպ աստված էր, նույնացված Տիրի հետ, որի տաճարը գտնվում էր մայրաքաղաք Արմավիրում³⁸:

Հայաստանում տեղ է գտել նաև արեւի աստված Միհրի պաշտամունքը, որը իրանական միջավայրից տարածվեց դեպի արեւմուտք՝ ընդգրկելով նաև հռոմեական պետության սահմանները: Հայաստանում նա համարվում էր Արամազդի որդին, Արեգակի և կրակի աստվածը, նրա տաճարը գտնվում էր Դերջան գավառի Բագահառիճ գյուղում³⁹:

Տիգրան Մեծի օրոք Միհրի հետ համադրվեց նաև ասորական ծագում ունեցող Բարշամին աստվածը, որի արձանը կանգնեցված էր Թորդան ավանում:

Անահիտ: Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքը հին արեւելյան արմատներ ուներ, որոնք կապվում էին պտղաբերության և սիրո իշտար աստվածուհու պաշտամունքի հետ: Անահիտի պաշտամունքը Հայաստան անցել է Իրանից, սակայն նրա հայկական տարատեսակը տարբերվում էր ինչպես հին արեւելյան իշտարի պաշտամունքից, որքանով որ սիրո դիցուհու ֆունկցիաները, տարաբաժանվելով նրանից, անցել էին Աստղիկին, այնպես էլ իրանական Անահիտի պաշտամունքից, որքանով որ վերջինս ավելի շատ իշխանություն շնորհող և հովանավորող աստվածուհի էր:

Անահիտի պաշտամունքը տարածված էր նաև Փոքր Ասիայում, բայց ոչ մի տեղ նրան այնքան մեծ ու բազմակողմանի զորություն չվերագրվեց, որքան Հայաստանում, ուր Անահիտի պաշտամունքը մեծ ժողովրդականություն էր վայելում: Ստրաբոնը վկայում է, որ պարսից բոլոր աստվածությունները պաշտվում են նաև մարաց և հայոց կողմից, բայց Անահիտի պաշտամունքը հայոց մեջ գերազանցում է բոլորից. զանազան տեղեր նրա անվան տաճարներ են կանգնեցված, հատկապես Եկեղիքում⁴⁰:

36 Տե՛ս Խոփեւացի, Բ, Ժգ:

37 «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», Երևան, 1944, էջ 325:

38 Տե՛ս Խոփեւացի, Բ, Ը:

39 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, 790:

40 Strabo, XI, 14, 16:

Անահիտը Լուսնի աստվածուհին էր՝ Արեգակին հավասար, նրա պես հզոր, որովհետև համարվում էր կենսատու խոնավություն կրողը՝ «Դայնակ անձրեվաց և սնուցիչ բուրաստանաց, Քանդի առաջին հարքն զլուսին դայնակն և սնուցիչ բուսոց անուանեցին»⁴¹,

Բայց նա ոչ միայն պտղաբերության, արգասավորության դիցուհին էր, այլև հովանավորող աստվածուհին, ուստի անվանված է Մեծն Անահիտ տիկին, «որ է փառք ազգիս մերոյ և կեցույիլ... մայր ամենայն զգաստութեանց, յարեբար ամենայն մարդկան բնութեան»⁴², որով ապրում և կենդանություն է ստանում Հայոց երկիրը⁴³։ «Ոսկեհատ, Ոսկեմայր, Ոսկեծին»⁴⁴։ Անահիտը ամբողջ երկրի և Արտաշատ մայրաքաղաքի հովանավորողն էր։ Աղբյուրներում հիշատակվում են նրա շորս մեհյանները, կանգնեցված Եկեղյաց գավառի Երեզավանում, Արտաշատ մայրաքաղաքում, Աշտիշատում և Անձեացյաց գավառի Դարբնաց բար անվանված վայրում։ Երեզը համարվում էր Հայոց թագավորների բուն ու մեծ մեհյանների, Անահիտի պաշտամունքի և մեհյանի վայրը, «սուեղ զըված էր դիցուհու ոսկյա արձանը, իսկ Եփրատ գետի ձախ ափին փրված էին այդ հարուստ մեհյանի տիրույթները, որտեղ արածում էին զոհաբերության սպիտակ կրիները»⁴⁵։

Անահիտը արգասավորության և մայրության աստվածուհին էր, որի պաշտամունքի հետ կապված էր նաև բարձր դասի օրիորդների կրոնական հետերիզմը՝ ազատ սեռական անձնատրությունը տղամարդկանց միջև ամուսնանալը, որ պաշտամունքային բնույթ կրելով հանդերձ, շատ ավելի հին ժամանակներում գոյություն ունեցած խմբամուսնության մնացուկ էր⁴⁶։

Վահագն։ Ամպի, անձրևի, ամպրոպի աստվածն էր Վահագնը, որի իրանական զուգահեռն ու նախատիպն էր Վերեթրագնան։ Հետզհետե նրա բարդ կերպարը ավելի տրոհվում, պարզանում է և հիմնականում նա մնում է ամպրոպի աստված։ Նա գողանում է Բարշամի հարդը, թափփելով իր անցած ճանապարհին, որից գոյանում է Միր Կաթինը։ Նա միաժամանակ քաջ մարտնչող է և ձեռք է բերում ռազմի աստծու որոշ, թեև թույլ գծեր։ Նա քաջություն էր պարգևում հայոց ռազմիկներին։ Խորենացուց իմանում ենք, որ Վահագնը ձեռք էր բերել մի նոր գիծ՝ նա համարվում էր Տիգրանի որդին և Վահունյաց բրմապետական տոհմի նախնին, որը նախապես մարդ լինելով հետագայում էր աստվածացել։ Եվհեմերական կոչվող այս մտայնությունը, թե աստվածները նախապես կենդանի մարդիկ են եղել, լայն տարածում ունեի հելլենիստական դարաշրջանում։

Աստղիկը։ Լուսի (աստղ), սիրո ու գեղեցկության աստվածուհին էր, ուստի և անվանվել է «Ոսկեծղի» և «Վարդամատ»։ Աստղիկը կապված է եղել Զրի

41 «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 326։

42 Աղաքանգեղոս, 53։

43 Տե՛ս նույն տեղում, 60։

44 Տե՛ս նույն տեղում, 809։

45 Տե՛ս Plut., Luc., 24։

46 Strabo, XI, 14, 16; Տե՛ս Զ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1965, էջ 82—83։

և արգասավորության պաշտամունքի հետ: Նրան է նվիրված եղել Վարդավառի տոներ⁴⁷:

Աստղիկը սերում էր հին արևելյան սիրո աստվածուհիներից, մասնավորապես ասորական Աստարտեից: Նա Վահագնի տարփածուն էր, այդ իսկ պատճառով Տարոնի Աշտիշատ կոչվող վայրում գտնվող նրա մեհյանը համարվում էր «սենեակ Վահագնի»⁴⁸, իբրև սիրո աստվածուհի Աստղիկը օժտված էր հմայիչ գեղեցկությամբ: Ժողովրդի մեջ պահպանված ավանդական մի զրույցում պատմվում է, որ Աստղիկը ստվորություն ունեւր գիշերները լողանելու Եփրատի (Արածանիի) կիրճի իր լողարանում: Հայ կտրիճները նրա մերկությունը տեսնելու և նրա գեղեցկությամբ զմայլվելու համար լեռների լանջերին կրակ են վառել, բայց աստվածուհին նրանց տարփավոր հայացքներից քողարկվելու համար մշուշ է տարածել հովտում, մինչև լեռների ստորոտը: Այս մշուշից էլ, ասում են, երկիրը կոչվել է Մուշ⁴⁹:

Նաեւն Արամազդի դուստրն էր՝ իմաստության և ողջախոհության դիցուհին: Նանեական մեհյանը գտնվում էր Եփրատի աջ ափին՝ Թիլ ավանում⁵⁰:

Տիրք կամ Տյուրք իբրև Արևի աստված իր տեղը զիջելով Միհրին, ձեռք բերեց նոր դեր, դարձավ երազացույց-երազահան, քրմական գիտությունների դպիր, ուաման և ճարտարապետության աստված: Նրա մեհյանը կառուցված էր Արտաշատից ոչ հեռու, ճանապարհի եզրին⁵¹:

Հին հայերը ունեին բոլորովին ինքնատիպ երկու աստվածություն. դրանցից մեկն էր Ամանորը, որը նոր տարվա աստվածն էր: Նրան նվիրված էին ամենարեւր նոր պտղոց տոները⁵²: Մյուսը հյուրընկալության աստվածն էր, Վանատուրը, այսինքն օթեան տվողը: Այս երկու աստվածների տոներ նշվում էր նոր տարվա օրը. «պաշտէին յուրախութեան Նաւասարդ աւուր», — ասում է Ագաթանգեղոսը⁵³:

Անհայտ ծագում և նշանակություն ունեն Գիսանե և Դեմետր աստվածները, որոնց կուռքերը կանգնեցված էին Տարոնում գտնվող նրանց մեհյաններում: Նրանք համարվում էին ազգակից՝ հայր և որդի կամ եղբայրներ: Նրանց վերագրվող հնդկական ծագումը հաստատող փաստեր չկան⁵⁴:

Հայկական Ենթանոսական պանթեոնի հնլեւականացումը: Հելլենիստական մշակույթի և նրա ավանդությունների զարգացման մի արտահայտություն էլ եղավ աստվածությունների հայկական պանթեոնի համադրումը հելլենականի հետ, ըստ որում ելակետը այն բնութագիրն էր, որը տրվում էր աստվածներին: Այսպես, Արամազդը նույնացվեց Զևսի կամ Դիոսի հետ, Անահիտը՝ Արտեմիսի, Միհրը և Բարշամիւնան՝ Հեփեստոսի, Վահագնը՝ Հերակլեսի, Աստ-

47 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք Հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 283:

48 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, 809:

49 Տե՛ս Գ. Մրվանձադյան, Գրոց-բրոց, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 97—98:

50 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, 786:

51 Տե՛ս Նույն տեղում, 778:

52 Տե՛ս Նույն տեղում, 836:

53 Նույն տեղում:

54 Տե՛ս Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 36, 97, 98:

ղիկը՝ Ափրոդիտեի, Նանեն՝ Աթենասի, Տիրը՝ Ապոլոնի հետ: Դրսից բերվեցին այդ աստվածությունների արձանները և դրվեցին հայկական մեհյաններում: Հին հայ գրականության մեջ (Խորենացի, Ագաթանգեղոս, Բուզանդ), նրանց հայկական անունների հետ գործածվում են նաև հելլենական անունները:

Տեղական և հելլենական աստվածների համադրության հիմքում, իհարկե, ընկած էր նրանց պաշտամունքի համամասնությունը, սակայն ճիշտ է նկատված, որ այդ աստվածները չէին կարող կատարելապես համապատասխան լինել մեկը մյուսին: Վահագնը, օրինակ, իբրև ամպրոպային աստված համադրվել է Հերակլեսի հետ, բայց միաժամանակ նրա ճաշքունքն արեգակունքն էին, նա գեղեցիկ պատանի էր, ուստի և մերձեցվել է նաև Ապոլոնին, որն իր հերթին համադրվել էր Հելիոս-արևի հետ: Հայոց Արամազդը տարբերվում էր ոչ միայն իրանական Ահուրա Մադդայից, որ նշվեց վերևում, այլև հունական Դիոս աստված, ահեղ, շանթահարող Զևսից, որի հետ համադրված էր, ինչպես վկայում է Խորենացին⁵⁵, բայց որին զիջում էր իր համեստ դիրքով: Զևսին վերագրվող հյուրընկալության հատկանիշն էլ Հայաստանում տարանջատված էր և վերագրվում էր առանձին մի աստծու՝ Վանատուրին:

Անահիտը իբրև լուսնի աստվածուհի համադրվել է Արտեմիս դիցուհու հետ, որը դեռևս մ. թ. ա. IV դարում նույնացվել էր Սելենե-Լուսինին: Բայց մի՞թե կարելի է նույնություն տեսնել նրա և Մեծ տիկին, հզոր Անահիտի միջև, որը, ինչպես վերը նշվեց, համարվում էր Բաբելոնի արքայի մերձակ և կեցուցիչ... մայր ամենայն զգաստութեանց, քարերար ամենայն մարդկան բնութեան», որով ապրում և կենդանություն է ստանում Հայոց երկիրը:

Հայոց Նանեն, իմաստության և ողջախոհության այդ դիցուհին, իր համեստ դերով զիջում էր Աթենասին և շուներ վերջինիս վերագրվող որոշ հատկանիշները: Ապոլոնն, ընդհակառակը, Տիրի կամ Միհրի հզորությունը շուներ:

Այսպիսով, հայկական և հելլենական աստվածների համադրության մեջ հայկական դարավոր ավանդույթները պահպանեցին իրենց նշանակությունը և վճռական դեր խաղացին:

Հին հայոց աստվածների պատկերները (արձաններ, բարձրաքանդակներ) մեզ չեն հասել (բացի Անահիտին վերագրվող բրոնզե գլխից, որ, սակայն, բերված է դրսից): Այս պարագաներում խոշոր նշանակություն են ստանում կիսահայկական և, ինչպես տեսանք վերևում, Հայաստանի հետ քաղաքական սերտ կապեր ունեցող, Կոմմագենեի երկրի, մասնավորապես Նեմրուդ լեռան սրբատեղիները, որոնք և լող են պատկերացում տալ ժամանակի հայկական սրբատեղիների մասին: Լեռան արևմտյան և արևելյան լանջերին Կոմմագենեի տեղ Անտիոքոս Ա-ի (մ. թ. ա. 69—34 թթ.) կառուցած սրբատեղին հայտնի է դեռևս անցյալ դարի վերջերից⁵⁶: Այստեղ, արհեստական երկու ընդարձակ հարթակ-

⁵⁵ Տե՛ս Խորենացի, Բ, Ժդ:

⁵⁶ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, Berlin. 1890, էջ 232—252: American Journal of Archaeology, № 59, 1955. Bulletin of American Schools of Oriental research, № 147, 1955: T. Goell, Throne above the Euphrates, „National geography“, vol. 119, № 3, March 1961, էջ 390 և հաջ:

ների վրա, կանգնեցված են հնգական հսկա արձաններ, որոնք պատկերում են գահերի վրա նստած աստվածների և Անտիոքոսի նախնիներին ներկայացնող մեծ թվով բարձրաքանդակներ, որոնցից քչերն են ամբողջական հասել մեզ: Հայտնաբերված սալերի վրա արված են հունարեն արձանագրություններ, որոնցից իմանում ենք, թե ովքեր են պատկերված նրանց վրա:

Քանդակները կատարված են հելլենիստական ոճով, բայց տեղական առանձնահատկություններով, ինչպես և տեղական՝ արեելյան զգեստավորումով և խուլերերով: Այդ իմաստով նրանք ներկայացնում են պատմական և արվեստագիտական մեծ արժեք: Այդ ամենից բացի, արձանագրությունների շնորհիվ պարզվում է, թե տեղական և հելլենական ո՞ր աստվածներն են իրար հետ համադրվել, ըստ որում ստացվում է համադրության (սինկրետիզմի) մի ամբողջ համակարգ, որը մեծ կարևորություն է ներկայացնում ոչ միայն Կոմմագենեի, այլև Հայաստանի համար^{56ա}:

Կոմմագենյան դիւխավոր աստվածը՝ Օրոմազդը, ինչպես և հայոց Արամազդը, համադրված է հունական Զևսի հետ: Կոմմագենյան մյուս տեղական աստվածը՝ Արտագենսը, որը անունով և բնույթով համապատասխանում էր հայոց Վահագնին, նրա պես համադրված է Հերակլեսի հետ, կրում է տեղական զգեստներ, սրածայր խուլը, կերպավորված է հելլենական մորուքով: Բայց նա կրում է հելլենական մի երկրորդ անուն ևս՝ Արես: Միհրը (Միթրա) համադրված է միաժամանակ Ապոլոնի, Հելիոսի և Հերմեսի հետ, երևույթ, որ կառելի է կոմմագենյան հելլենիստականացված պանթեոնի առանձնահատկություն համարել: Այս երեք աստվածների կողքին դրված է Կոմմագենե դիցուհու արձանը: Այս դիցուհին երկրի հովանավորի իրեն վերագրվող դերով մերձենում է հայոց Անահիտին: Կոմմագենե դիցուհին բացի զեմքի հելլենիստական կերպարանավորումից, պահպանել է իր տեղական կերպարը, անունը և զգեստավորումը: Վերջապես, աստվածների շարքում է տեղավորված նաև իրեն՝ Անտիոքոս Ա-ի հսկա արձանը, որով ցուցադրվում է նրա աստվածացման հանգամանքը:

Քրմեքի դեբը հասարակական կյանքում: Մեհյանները և քրմական դասը իրենց ձեռքում էին կենտրոնացնել գիրը, գրականությունը, դպրոցն ու կրթությունը, քաղաքացիական ակտերի (ծնունդ, ամուսնություն, ընտանիք և ընտանեկան հարաբերություններ) կարգավորումն ու տնօրինումը, օրենքների սահմանումը, դատական իրավասությունը, գույակությունն ու աստվածների առջև բարեխոսությունը, անգամ բժշկությունը, մի խոսքով, ողջ հոգեոր կյանքը: Այսպիսով, կրոնն ու քրմությունը բավականաչափ մեծ ուժ էին ներկայացնում: Մանավանդ, որ կրոնական հաստատությունները՝ մեհյաններն ունեին մեծամեծ հողային տիրույթներ, անշարժ ու շարժական գույք, ոսկեղեն և արծաթեղեն, բազմազան և մեծաքանակ իրեր, գանձեր, որ նրանք ձեռք էին բերում ամեն եղանակով և որ նրանց նվիրաբերում էին ամենքը՝ հասարակ շինականից կամ ուսմկից սկսած մինչև մեծամեծներն ու արքաները:

^{56ա} Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 28—33: